

راهکارهای ارتقاء تربیت شهروندی (دانش آموزان) در فضای سایبر

فتح اله کوشکی^۱، علیرضا صادقی^۲

^۱ دانشجوی دکتری مطالعات برنامه درسی دانشکده روان شناسی و علوم تربیتی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران
^۲ استادیار گروه مطالعات برنامه درسی دانشکده روان شناسی و علوم تربیتی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران

نویسنده مسئول:

فتح اله کوشکی

چکیده

فضای سایبری دانش آموزان را با اطلاعات و برنامه های متنوعی رو به رو ساخته و تغییرات گوناگونی در عرصه های مختلف زندگی آنان ایجاد کرده است که بدون تردید یکی از حوزه های تأثیر پذیر آن تربیت شهروندی آنان است. لذا هدف اصلی از انجام این پژوهش ارائه راهکارهای ارتقاء تربیت شهروندی دانش آموزان در فضای سایبر است. پژوهش حاضر با استفاده از روش استنادی- تحلیلی استنتاجی صورت گرفته است. که با توجه به اسناد مولفه های اثر گذار فضای سایبر بر تربیت شهروندی شناسایی و جمع آوری شد. اطلاعات جمع آوری شده با هم مطابقت داده شد و مشابه ها با هم تلفیق شد تا آسیب های فضای سایبر بر تربیت شهروندی مشخص شود. سپس براساس آسیب های فضای سایبر راهکارهای ارتقاء تربیت شهروندی از جمله: وضع قوانین و نظام مند کردن، باز گذاشتن فضای گفتمان و انتقاد، تدوین برنامه ی درسی با رویکرد تلفیقی و کلی نگری، تقویت هویت دینی، تربیت شهروندی فضیلت گرای ارتباطی و افزایش سواد رسانه ای ارائه شد.

کلمات کلیدی: تربیت شهروندی، دانش آموزان، فضای سایبر.

مقدمه

انقلاب ارتباطی و اطلاعاتی هزاره ی سوم بسیار فراتر از صرفاً الکترونیکی کردن رابطه ی انسان هاست. تکنولوژی های نوین ارتباطی و اطلاعاتی با فراهم آوردن امکان پیدایی جامعه ی شبکه ای^۱ نه تنها به افراد و جوامع در قالب هایی تازه هویت هایی تازه بخشیده، بلکه رفتار ما را نسبت به خود، دیگران و جهان تغییر داده است [1].

امروزه در عصری زندگی می کنیم که با پیدایش فناوری های اطلاعاتی و ارتباطی (نظیر شبکه های اینترنتی، ماهواره و موبایل) تغییرات عظیمی را در عرصه های مختلف شاهد هستیم. شبکه های اطلاعاتی در فضای سایبری به تحول و شدت میزان ارتباط انسان ها در اقصی نقاط جهان منجر شده و تحولی کیفی در نحوه ارتباط انسان ها با یکدیگر ایجاد کرده است، بدین صورت که با حضور در فضای مجازی امکان بهره گیری از انبوهی اطلاعات در کمترین زمان ممکن و برقراری ارتباط گفتاری- نوشتاری- دیداری با هزینه نسبتاً کم فراهم آمده است [2].

با گسترش دامنه ی اطلاعات و ارتباطات در عصر انفجار اطلاعات، آموزش همه ی اطلاعات به فراگیران حتی در تخصصی تری نوع آن امکان پذیر نیست در نتیجه تعلیم و تربیت برای تربیت شهروندی با فرایند گزینش اطلاعات مواجه خواهد بود تا فراگیر بتواند در فرایند جهانی شدن با حفظ اقتضانات محلی، به امکان بهره گیری مثبت از اطلاعات به عنوان شهروند خود- راهبر دست پیدا کند. بنابراین اگر جامعه به شهروندان مفید و موثر نیاز دارد باید مطمئن شود که این شهروندان از طریق فرصت هایی برای اکتساب مهارت ها و توانایی ها و اطلاعات ضروری تربیت می شوند [3].

ظهور شبکه های مجازی سایبری دگرگونی بنیادی را در ارتباطات انسانی ایجاد کرده است. ویژگی ارتباطات الکترونیکی در فضای سایبری شرایطی متفاوت با روابط رو در رو را برای کاربران فراهم می سازد. سرعت عمل، ناشناس بودن و ... فضای یکسان و مشابهی را فارغ از الزاماتی چون: جنسیت، طبقه، قوم، نژاد و مکان فراهم می کند که تجارب متفاوتی را برای کاربران ایجاد کرده است. تعاملاتی که در این فضا رخ می دهد برای افراد ذهنیت و گرایش های جدیدی را ایجاد کرده که می تواند در رفتار و تعاملات آن ها در دنیای حقیقی تغییراتی هر چند جزئی ایجاد کند. ارتباطات سایبری می تواند انگیزه بیشتری را برای کاربران در بازی با هویت، رفتارهای آزمایشی و ارائه تصویری غیر واقعی فراهم سازد [4].

هویت در اجتماعات سایبری در مسیر فراملیتی شدن حرکت می کند. جامعه اطلاعاتی جدید مبین هویت بی ثبات، تغییرپذیر و منعطف انسان است. در این فضا دیگر نزدیک بودن افراد از لحاظ مکانی نشان دهنده صمیمیت آن ها نیست و افراد در کشورهای مختلف می توانند با هم ارتباط داشته و احساس نزدیک بودن و هویت یکسان داشته باشند. در چنین فضاهایی معمولاً افراد حداقل در یک چیز اشتراک دارند و آن علائق و منافع است که آن ها را دور هم جمع می کند. این منافع که همان دسترسی به اطلاعات است، هویت آن ها را می سازد. هویتی که مدام در حال تغییر و ناپایدار است. هویت افراد در فضای سایبری «هویتی دیجیتال» است و سرزمین، زبان بومی و ملی، کشور، فرهنگ ملی و نژاد هویت افراد را در این اجتماعات تعیین نمی کند، بلکه منافع مقطعی محدود و در حوزه موضوعات مختلف افراد را دور هم جمع کرده است. هویت فرهنگی و ملی افراد به شدت تهدید شده و همچنین موجبات از هم پاشیدگی شبکه های سنتی روابط شده و هویت های جدا از جهان واقعی برای افراد ایجاد می کند [5].

تربیت شهروندی در واقع تدارک فرصت های کسب دانش و آگاهی، اتخاذ نگرش و تقویت توانمندی هایی است که فرد را در تعامل موثر با دیگر افراد جامعه در جهت مشارکت در زندگی سیاسی و اجتماعی یاری می رساند. تربیت شهروندی حوزه ای است که در دهه های اخیر در برنامه ی درسی اکثر کشورها مورد توجه ویژه قرار گرفته و به یک عرصه ی پر بار پژوهشی تبدیل شده است. تربیت شهروندی تدارک فرصت هایی برای اشتغال دانش آموزان در تجارب معنادار یادگیری است به گونه ای که به تسهیل رشد آن ها به عنوان افراد متعهد و فعال اجتماعی و سیاسی بینجامد. اما متأسفانه در نظام آموزش و پرورش ایران بویژه برنامه های درسی مدارس توجه لازم به تربیت شهروندی توجه نمی شود [6].

بیش ترین نارسایی مربوط به تربیت شهروندی نه از حیث کمیت بلکه از نوع کیفیت است. به بیان بهتر در کتاب ها و برنامه های تربیتی بسیار به ارزش ها پرداخته شده، اما تنها این مطالب ذکر شده و دستمایه ی لفاظی قرار گرفته است. آن چه مهم است، ژرفای آموزش این ارزش هاست که در حد انتظار ارزش های مزبور در برنامه ی تربیتی مدارس، نهادینه نشده اند [7].

در برخی از پژوهش ها مانند: پژوهش [8]. استفاده ی مسأله ساز از فضای سایبر، یکی از عوامل خطرساز عمده برای سلامت خلقی در نوجوانان است و خطر اختلال در نوجوانان را افزایش می دهد. یافته های به دست آمده از پژوهش [9]. نشان می دهد فضای سایبر دارای ظرفیت های منفی بالایی برای تحت تأثیر قرار دادن و به چالش کشیدن امنیت اجتماعی می باشند. به طوری که حضور و استفاده رو به

¹. Network society

گسترش افراد از این فضا زمینه سست شدن بنیان خانواده به عنوان تکیه گاه و پایه اصلی هر جامعه، فاصله گرفتن افراد از یکدیگر، تجمل گرایی، فرد گرایی، مدگرایی، بی اعتمادی نسبت به مسئولان، نشر اکاذیب و ... را فراهم آورده است و سبب شده امنیت اجتماعی دچار چالش و مشکل شود.

نتایج پژوهش [7]. نشان داد که برنامه درسی فعلی دوره ی راهنمایی تحصیلی پیرامون آموزش ابعاد تربیت شهروندی دارای کمبودها و نارسایی هایی است و از این رو آسیب پذیر است. عسگریان در پژوهشی با عنوان جایگاه فرهنگ های قومی در تربیت شهروندی نشان داد که در برنامه ی درسی مدارس ایران تسهیلات لازم برای برقراری رابطه ی مطلوب اقوام حاشیه ای با سایر اقوام مرکزی بسیار ضعیف بوده و شاخص احساس همگرایی ملی در برنامه ی درسی پایین تر از حد انتظار برآورد شده است. [10].

نتایج پژوهش [11]. با عنوان میزان دانش و مهارت شهروندی دانشجویان نشان داد که میانگین دانش و مهارت شهروندی دانشجویان پایین تر از حد متوسط است. همچنین در نتایج پژوهشی با عنوان تدوین اهداف برنامه درسی در دوره متوسطه با تاکید بر تربیت شهروندی بیان کردند که؛ جایگاه بسیار کم رنگ توجه اصولی و همه جانبه به آموزش و تربیت شهروندی دانش آموزان دوره متوسطه به وضوح قابل مشاهده است. محتوای نامتناسب، فشردگی محتوا در دروس گوناگون، محدودیت زمانی برای آموزش، عدم تربیت شهروندی در برخی از متولیان تعلیم و تربیت، نگرش ضعیف کادر آموزشی و اداری نسبت به اهمیت موضوع تربیت شهروندی؛ ناآگاهی والدین در خصوص تربیت شهروندی، عدم خودباوری دانش آموزان به عنوان افرادی موثر در سرنوشت آینده کشور، تربیت منفعلانه و نه فعالانه فراگیران، عدم تدوین اهداف در بعد عملکردی آموزشی مسئولیت های اجتماعی و بسیاری علل دیگر، سبب شده تا ایران در ارزیابی که از سوی انجمن بین المللی ارزشیابی پیشرفت تحصیلی برگزار گردید از حیث توجه و آموزش مولفه های تربیت شهروندی در قعر رده بندی قرار بگیرد [12].

دانش آموزان در زمره مخاطبان و فعالان در فضای سایبری به شمار می آیند. آن ها به علت وجود امکانات برای استفاده از اینترنت با فضای سایبری آشنا شده، این فضا جهت گیری های شناختی، عاطفی، فرهنگی و عملی آن ها را تحت الشعاع قرار می دهد که نتیجه آن تأثیر روی تمام جوانب زندگی از جمله تربیت شهروندی آنان است. چنین فضایی موجب شده است تا در اوضاع کنونی پرداختن به موضوع تربیت شهروندی دانش آموزان کاربر فضاهای سایبری به موضوعی در خور توجه مبدل شود. با مرور تحقیقات انجام شده با استفاده از ابزارهای جستجوی دیجیتال و منابع چاپی مشخص شد که در ارتباط با راهکارهای ارتقاء تربیت شهروندی دانش آموزان در فضای سایبر تحقیقات منسجم و کاربردی تاکنون انجام نشده است. از این رو پژوهش حاضر در این زمینه کاری نو و تازه است که تربیت شهروندی دانش آموزان را به عنوان پدیده ای تحت تأثیر فضای سایبری بررسی می کند و راهکارهایی جهت ارتقاء تربیت شهروندی (دانش آموزان) در فضای سایبری ارائه می دهد.

روش اجرای پژوهش

پژوهش حاضر از نوع مطالعات کیفی به شمار می آید که با استفاده از روش استنادی- تحلیلی استنتاجی انجام شد. در پژوهش حاضر فضای سایبر به عنوان متغیر مستقل و تربیت شهروندی به عنوان متغیر وابسته تعریف شد. با توجه به اسناد مولفه های اثر گذار فضای سایبر بر تربیت شهروندی شناسایی و جمع آوری شد. اطلاعات جمع آوری شده با هم مطابقت داده شد و مشابه ها با هم تلفیق شد تا آسیب های فضای سایبر بر تربیت شهروندی مشخص شود. سپس براساس آسیب های فضای سایبر راهکارهای ارتقاء تربیت شهروندی ارائه شد.

ادبیات تحقیق

فضای سایبر

عبارت فضای سایبر^۲ را نخستین بار یک نویسنده به نام ویلیام گیبسون^۳ در سال ۱۹۸۴ به کار برده است. به عبارتی می توان فضای سایبری را این گونه تعریف کرد: مجموعه ای از ارتباطات میان انسان ها که از طریق وسایل ارتباطی، مانند کامپیوتر صورت می پذیرد. از لحاظ لغوی سایبر به معنای مجازی و غیرملموس می باشد [13].

فضای سایبر در ایران از آن به عنوان فضای مجازی تعبیر می شود که شامل تعامل انسان ها از طریق رایانه و فناوری های نوین ارتباطات، بدون در نظر گرفتن زمان و مکان است. تعاریف زیادی از سایبر عنوان کرده اند و حتی با الفاظی چون ارتباط مجازی و یا حافظه مجازی معرفی شده است. بهترین تعریف از فضای سایبر این است که: محیط الکترونیکی واقعی است که ارتباطات انسانی به شیوه ای سریع، فزاینده و فزاینده جغرافیایی و با ابزار خاص خود، در آن زنده و مستقیم روی می دهد [14].

². cyber

³. William Gibson

ونیر بنیان گذار علم سایبرنتیک^۴ اظهار می دارد که این واژه را از واژه ی یونانی کورنتس^۵ به معنای سکان دار اقتباس کرده است. درباره ی معنا و مفهوم واژه ی سایبرنتیک در میان علما تفرقه بسیار است. کیزا^۶ فضای سایبرنتیک را محیطی برخاسته از اطلاعات نامرئی تعریف می کند اطلاعاتی که می تواند اشکالی متفاوت به خود بگیرد [15]. اما فضای سایبرنتیک مفهومی وسیع تر از تعریف کیزا را در بر دارد و به نظر می رسد که علاوه بر دامنه های متداخل و در عین حال منفک ارتباطات دیجیتال و تکنولوژی های اطلاعات-اینترنت و پست الکترونیک، به اضافه ی تمام زیر مجموعه های آن ها شامل سرویس تابلو اعلانات^۷، اتاق های گپ زنی^۸ و ... که به نوعی در تعریف مختصر کیزا قرار می گیرد تکنولوژی های مرتبط از قبیل واقعیت مجازی، سیستم های تصویر سازی دیجیتال، تکنولوژی های بیومدیکال جدید، هوش مصنوعی و سیستم های محیط دیجیتال را باید افزود [16].

شاید بتوان تعریف سه جزئی زیر را به عنوان تعریف نسبتاً جامع و مانع فضای سایبرنتیک پذیرفت:

۱- فضای روانی- خیالی که در آن افکار مجذوب توهمی رویاگونه می شود.

۲- دنیای مفهومی تعاملات شبکه ای شده بین افراد و آفریده های معنوی شان و هر چیز همراه با چنین شبکه ها و تعاملاتی.

۳- حالتی از اندیشه که توسط افراد در ارتباط و به وسیله ی بازنمایی های دیجیتال زبان و تجربه ی حسی به اشتراک گذاشته می شود. افرادی که به وسیله زمان و مکان از یکدیگر جدا، اما با شبکه هایی از ابزار فیزیک دسترسی، به یکدیگر متصلند [17].

تربیت شهروندی

شهروندی و تربیت شهروندی مفاهیم ساده ای نیستند که بتوان برای آن ها تعریفی کاملاً واضح و مورد توافق عام ارائه نمود [18]. تربیت شهروندی^۹ به تربیتی گفته که به توسعه و پرورش مهارت ها و قابلیت ها و توانمندی های شهروندی منجر می شود. چنین تربیتی الزاماً در ارتباط با انتظارات اعضای جوامع و ملت های خاص قابل درک است زیرا در هر جامعه ای، ارزش ها، طرز تلقی ها، بینش ها و مهارت ها به همراه الگوها و روش های مشارکت در زندگی جمعی یا مدنی به شکل ویژه ای منتقل می شود و فلسفه ی تأسیس نظام های تربیتی پرورش چنین شهروندانی می باشد [19].

احترام گذاشتن را مفهومی اساسی در تربیت شهروندی می دانند و معتقدند که فرهنگ احترام گذاشتن بایستی در مدارس برجسته شود و معلمان در آموزش این فرهنگ به دانش آموزان نقش مهمی را ایفا می کنند [20].

تربیت از راه شهروندی عبارت است از: یادگیری دانش آموزان از راه اقدامات و مشارکتی که در مدرسه و جامعه محلی اتفاق می افتد. این جنبه نیز در برگزیده بعد عملی و تمرینی دانش هایی است که دانش آموز از موضوع ها و بحث های اجتماعی و مدنی کسب می کند [21]. مفهوم تربیت شهروندی آن است که دانش ها، گرایش ها و قابلیت هایی در افراد فراهم شود که از سویی مایه استواری و استحکام اقتدار دولت از طریق قانون در جامعه باشد و از سویی دیگر این امکان را در افراد جامعه به وجود آورد که اقتدار طلبی های ناموجه از سوی دولت را بازشناسی کنند و بتوانند آن را مورد نقد قرار دهند و در صورت لزوم در برابر آن عملاً مقاومت کنند [22].

عناصری مانند هویت ملی، تعلقات اجتماعی، فرهنگی و فراملیتی، نظام اثر بخش حقوقی و مشارکت مذهبی و سیاسی که با همدیگر ارتباط نظام دار داشته مفهوم شهروندی را تشکیل می دهند. لذا با عنایت به عناصر ذکر شده شهروند مطلوب به کسی گفته می شود که از هویت اصیل برخوردار باشد و متصف به خصوصیات و ویژگی هایی باشد که از همه افراد آن جامعه انتظار می رود داشته باشند و به پدیده های اجتماعی و فرهنگی آن جامعه احساس تعلق نماید و اطمینان حاصل کند که یک ساختار حقوقی اثر بخش تمام حقوق او را تضمین می کند و این مایه احساس مسئولیت وی گردیده و باعث می شود جهت اداره مطلوب جامعه اش در تمامی فعالیت های مدنی و سیاسی به صورت فعال و آگاهانه مشارکت نماید [23].

تربیت شهروندی را می توان به دو دسته ی کلی رویکردهای محافظه کارانه^{۱۰} و پیشرفت گرا^{۱۱} تقسیم نمود. به عبارتی تربیت شهروندی ممکن است برای حفظ و مراقبت از وضع موجود (محافظه کارانه) و یا برای توانمند کردن افراد در پیکار و تلاش برای تغییرات تعالی بخش (پیشرفت گرا) به کار رود. ظرافت های تربیت شهروندی اصولاً برخاسته از زمینه های فرهنگی و قومی ملت ها است. از نیمه ی قرن بیستم

4. Cybernetics

5. Kubernetes

6. Kizza

7. Bulletin Boards Services

8. Chat Room

9. Citizenship Education

10. Conservative

11. Progressive

که آرمان های مشترک و فراتر از مرزهای یک ملت به وجود آمد و برای پی گیری این آرمان ها نظیر دفاع از حقوق بشر، دفاع از حقوق زنان و ... سازمان های بین المللی شکل گرفت شهروندی و تربیت شهروندی به سمت این آرمان ها تغییر جهت و رویه داده است. این روزها بحث از تربیت شهروندی جهانی است که اساساً در رویکرد فعال تربیت شهروندی به عنوان یک غایت مدنظر است [24].

کاستی و نقص و بی توجهی به موضوع تربیت شهروندی در نظام آموزشی ایران همچنان باقی است و این در حالی است که در اکثر کشورهای توسعه یافته و برخی کشورهای در حال توسعه برنامه های تربیت شهروندی در نظام رسمی تعلیم و تربیت مورد توجه قرار گرفته است و تلاش های تحقیقی و اقدامات گسترده ای نظیر راه اندازی موسسات و انجمن ها و مراکز علمی و پژوهشی صورت گرفته است [25].

براساس مطالعه ی منابع و مراجع و طبق نظر اکثر صاحب نظران [26]، [27]، [28]، [29] و ...، تربیت شهروندی جهت گیری ها یا رویکردهای مختلفی را شامل می شود. نتایج پژوهشی نشان داد که برنامه درسی فعلی مدارس ابتدایی در حیطه تربیت شهروندی از مطلوبیت کافی برخوردار نیست زیرا فعالیت های یاددهی-یادگیری انجام شده توسط معلمان در ارتقاء رفتارهای شهروندی از حد متوسط پایین تر بوده و طراحی و اجرای برنامه های مکمل برنامه درسی تربیت شهروندی در مدارس ابتدایی در حد قابل قبول نمی باشد [23]. پژوهشی بیان نمود که شهروند مطلوب برای جامعه ایران باید در سه حیطه یا قلمرو دارای صلاحیت های معینی باشد که عبارتند از: [25].

۱- شناخت مدنی: عبارت است از مجموعه ای از آگاهی، اطلاعات و درک و فهم مدنی و مولفه های آن که عبارتند از آگاهی از نحوه بدست آوردن اطلاعات، آگاهی از ساختار و نحوی عملکرد دولت، آگاهی از دیدگاه های احزاب عمده کشور، آگاهی از حوادث و رویدادهای جامعه، آگاهی از قوانین و مقررات اجتماعی و آگاهی از حقوق شخصی و بین المللی.

۲- توانایی مدنی: عبارت است از مجموعه از مهارت ها، قابلیت ها و توانمندی های که فرد برای زیستن در جامعه ای که در آن زندگی می کند به آن ها نیاز دارد و مولفه های آن عبارتند از توانایی مشارکت با دیگران، توانایی انجام امور بدون اتکا به دیگران، توانایی اتخاذ تصمیمات منطقی و توانایی رفتار براساس اصول اخلاقی و مذهبی مطلوب.

۳- نگرش مدنی: که عبارت است از مجموعه ای از طرز تلقی، باورها و دیدگاه هایی که برای یک شهروند خوب ضروری است. و مولفه های آن عبارتند از پذیرش تنوع و تکثر در جامعه و احترام به آن، داشتن اعتقادات و باورهای مستقل، داشتن روحیه مسئولیت پذیری، دارا بودن حس وطن پرستی، داشتن روحیه بردباری و تحمل، داشتن روحیه انتقادپذیری، دارا بودن روحیه قدرشناسی نسبت به میراث فرهنگی و هویت مذهبی ملی.

تمامی جوامع معاصر دارای این نگرانی و دل مشغولی عمیق هستند که چگونه نوجوانان و جوانان خود را برای زندگی مدنی و به صورت شهروندانی مطلوب آماده کنند و راه و رسم مشارکت در مسائل اجتماعی را به آن ها بیاموزند [30].

مطالعه ی پورتا و همکارانش نشان داد که به همان اندازه که آموزش ریاضی و علوم از اهمیت شایان توجه برخوردار است، کشورها بایستی در جهت اعتدالی آموزش شهروندی نیز تلاش نمایند [31].

در شانگ های چین و با هدف توضیح ادارک معلمان و دانش آموزان از عناصر و ابعاد تربیت شهروندی در سطح محلی، ملی و جهانی پژوهشی صورت گرفت که مشخص گردید تربیت شهروندی نیازمند یک چهارچوب چند سطحی و چندبعدی است و مفاهیم شهروندی و تربیت شهروندی، مفاهیمی پویا می باشند که با تحولات ملی و جهانی تغییر می یابند [32].

در پژوهشی با عنوان جامعه خوب به این نتیجه رسید که آموزش شهروندی نباید در برگیرنده نفع فردی باشد بلکه باید در جهت جست و جوی عدالت اجتماعی باشد. در واقع برای آن که شهروندانی داشته باشیم که در جهت بازسازی و ایجاد تغییرات مطلوب گام بردارند باید آنان را در تمام ابعاد و با توجه به نیازهای اجتماعی، دینی، سیاسی، قانونی، اقتصادی و فرهنگی جامعه تربیت کرد و با تقویت دیدگاه انتقادی در آنان، سعی در به چالش کشیدن مسائل و مشکلات جامعه نمود ولی از آن جا که ممکن است انتقاد افراطی و مدرنیته افراطی، سب نوعی آنارشسیسم رفتاری در جامعه گردد، باید در کنار تقویت قدرت انتقاد از شرایط جامعه به دانش آموزان آموزش داد که با توجه به شرایط جامعه از قوه خلاقیت و ابتکار خود استفاده کرده و نظرات و پیشنهادات سازنده خود را نیز ارائه دهند [33].

نتایج تحقیقی نشان می دهد که والدین از عدم توجه آموزش متوسطه به مهارت های زندگی دانش آموزان گله مند بوده اند. [34]. معتقد است که جهانی شدن و تغییرات حاصله در سیاست و حکومت و تغییرات سریع در فناوری ها و چالش های فرهنگی همچون مسائل اخلاقی و اجتماعی، مفهوم شهروندی برای زندگی در جامعه جهانی را دستخوش تغییرات اساسی کرده است و این سوال را برای کشورها پیش آورده که در تربیت شهروندان بر چه ابعاد و مولفه هایی از زندگی باید توجه کرد و دلایل موجود برای تأکید این ابعاد کدام است [35].

با توجه به اهمیت شهروندی در دوران معاصر متفکران متعددی به بحث و بررسی پیرامون این مفهوم پرداخته اند. اهمیت این مسأله تا آن جا است که دارندورف^{۱۲} دهه ۱۹۹۰ را با عنوان دهه شهروندی (Decade of citizenship) توصیف می کند [36].

¹².Darendorof

ارتباط بین متغیرهای پژوهش (فضای سایبر و تربیت شهروندی)

والتر در نظریه ی پردازش اطلاعات اجتماعی خود به شیوه ای اشاره دارد که طی آن انسان ها به سمت برقراری تعامل با یکدیگر هدایت می شوند و هر ارتباط گری در هر زمینه ای از ارتباط، خواهان دادوستد شخص و پاداش گرفتن است و به همین دلیل ساده، افراد از ارتباطات رایانه واسط برای برقراری ارتباط استفاده می کنند. وی در سال ۱۹۹۶ در گسترش مدل خود این ادعا را مطرح کرد که ارتباطات رایانه ای گاهی می تواند حتی بیش از ارتباطات رو در رو صمیمانه و اجتماعی باشد. از نظر وی کاربران در ارتباطات رایانه واسط به دلیل گمنامی می توانند خود را آن گونه که مایل اند اظهار کنند. [37].

فناوری اطلاعات تحولات شگرفی در روند فعالیت جامعه ی بشری به وجود آورده است به گونه ای که زندگی امروزی بدون استفاده از این فناوری با دشواری های فراوانی مواجه است [38].

در جهان مجازی انسان با سرزمینی بی مرز و چند فرهنگی و درعین حال برخوردار از فضای واحد مواجه است [39]. اینترنت مرزهای سنتی و فرضی جغرافیایی و زمانی را درهم شکسته و انسان را از بند مرزها رها ساخته است [40]. شرکت در اجتماعات مجازی از فشارهای ناشی از وفق دادن خود با انتظارات گروهی در دنیای واقعی می کاهد و آزادی بیشتری را در جهت تحقق خود ایده ال و تعامل با دیگران به فرد می دهد [41].

فضای سایبر در مقایسه با تعامل رو در رو فرصت های بسیاری را برای تغییر، تفسیر، پندار و پنداشت های دو طرف تعامل فراهم می کند [42]. جوانان بیشترین کاربران اینترنت هستند [43]. استفاده از اینترنت اثرهای عمیقی بر ارزش های جوانان گذاشته و موجب شده است تا به نیازهایی که قبلاً خانواده پاسخ می داد امروزه از سوی این رسانه ی جدید جواب داده شود [44]. اینترنت و دیگر فناوری های اطلاعاتی، دنیا را مجبور به پذیرش خود کرده اند [45]. گسترش فزاینده و هرچند ناموزون اینترنت، ماهواره و فناوری های دیجیتال امکان ارتباط فوری را در بخش های وسیعی از دنیا فراهم کرده است [46]. در دوره جدید که اینترنت و ارتباطات الکترونیک در جامعه سیطره دارند این اجتماعات مجازی هستند که هویت افراد را می سازند [47].

در این میان غرب با بهره گیری از فناوری های مختلف از جمله اینترنت و ماهواره و عرضه آن به کشورهای دیگر در مسیر سردمداری تمدن اطلاعاتی قرار گرفته است و از رهگذر یکپارچه سازی ارزشی، فرهنگ استعلائی خود را بر دیگر کشورهای جهان می گستراند [48].

آسیب های فضای سایبر

از نظر گافمن، هر فردی هنگامی که سایبرین نگاهش می کنند رفتارش را به منظور ایجاد یک برداشت مثبت از خود در ذهن طرف مقابل تغییر می دهد. به این ترتیب، افراد در حضور دیگران نقش بازی می کنند، نمایشنامه می نویسند و سعی می کنند برداشت مطلوبی از خود ایجاد کنند، در حالی که شاید در پشت صحنه، رفتار خود را تغییر دهند [49].

فرایند تجدد و به ویژه جهانی شدن این امکان را فراهم می سازد تا انسان ها از سلطه ی مرزهای مکانی رهایی یابند و در گستره بسیار پهناور فضا و زمان با یکدیگر رابطه برقرار کنند. اگر چه در جوامع سنتی هم روابط اجتماعی در چارچوب فضا و زمان شکل می گرفت و این روابط به واسطه ی وابستگی فضا و زمان به مکان، محدود و مکان مند بودند. در این شرایط مکان کاملاً در خدمت فرهنگ و هویت سازی سنتی قرار داشت در حالی که فرایند جهانی شدن با فضا مند ساختن زندگی اجتماعی این قابلیت و توانایی مکان را به شدت کاهش می دهد. مکان همواره به تثبیت کردن و متصل کردن گرایش دارد، اما فضا امور را سیال تر می کند. مکان، فاصله و جدایی می اندازد در حالی که فضا، نزدیک و اختلاط. هم چنین از آن جا که مرز پذیری و قابلیت تهدید فضا کمتر از مکان است، فضا منازعه پذیرتر از مکان است. در واقع به همین دلیل است که مکان قابل کنترل تر از فضا به شمار می آید [50].

فضای سایبر دارای تأثیرهای گوناگونی بر جوامع در فضای واقعی است که در قالب مزایا و معایبی در جامعه، جلوه گر خواهد بود. بنابراین می توان اقرار کرد که این فناوری ابزارهایی صرف نیستند، بلکه بر شیوه های ارتباطی بشر و نیز فرایندهای اندیشه و خلاقیت او تأثیر دارند و آن ها را تحت الشعاع قرار می دهند [51]. فضای سایبر در کنار برخورداری از مزایا و آثار مثبت فراوان، منشاء تهدیدهایی جدی برای کلیه ی افراد، سازمان ها و کشورهای جهان از توسعه یافته و غیر توسعه یافته شده است [52]. فضای سایبر ارزش های اجتماعی را متحول ساخته است و دگرگونی گستردهای را در شیوه های شکل گیری هویت دینی افراد و گروه ها به وجود آورده است در واقع هویت دینی جوانان در تعامل با فضای سایبر تضعیف شده است [53].

در عصر حاضر که از آن به عنوان عصر فناوری اطلاعات و ارتباطات نام برده می شود رایانه ها در مدت کمی به خوبی توانستند جای خود را تمامی شئون زندگی انسان باز کنند و این تکنولوژی در دسترس همگان قرار گرفت. بنابراین هرکس مطابق اغراض و مقاصد خود از آن سود می جست و نتیجه آن شد که بعضی از این بهره برداری ها جنبه سوء استفاده به خود گرفت [54]. فناوری های رایانه ای شبکه محور در

کنار امتیازات بی‌همتایی که دارد گستره‌ی بی‌پایانی از فرصت‌های منحرفانه و مجرمانه را نیز فراهم آورده است که نه تنها بزهکاران را بر شیوه‌های جدید ارتکاب جرم توانمند ساخته است بلکه افرادی را که پیش‌تر منحرف نبودند نیز به رفتارهای مجرمانه واداشته است [55]. فضای بی‌پاسبان و رها فناوری‌های رایانه‌ای شبکه‌محور که هر لحظه بر گستره‌ی آن افزوده می‌شود فرصت بسیار مناسبی را برای ارتکاب و اختفای جرایم سایبری که تهدیدهای آن در مقایسه با محیط واقعی بیشتر است به مرتکب اعطا می‌کند. علاوه بر این، گمنامی هر کاربر اینترنتی کشف و شناسایی مرتکب را - اگر نگوییم غیر ممکن - بسیار دشوار ساخته است به نحوی که این انحرافات یکی از چالش‌های اصلی تمامی جوامع بشری شده است؛ زیرا می‌توان به تعداد فرصت‌های آن، تهدیدهای اجتماعی، اخلاقی، حقوقی و سیاسی برشمرد [56]. در زمینه رابطه بین فضای واقعی و سایبر می‌توان گفت فضای سایبر به هیچ وجه یک فضای بی‌طرف و خنثی نیست. این فضا متشکل از فرصت‌ها و آسیب‌های متعددی می‌باشد که پیش‌روی افراد، گروه‌ها، جامعه، حکومت و دولت‌ها است و به صورت‌های مختلف توانایی ایجاد اختلال در نظم و امنیت در کشور و ... را دارا می‌باشد. با گسترش فضای سایبر و حضور افراد در آن زمینه برای ارتباط و روابط بین افراد و جامعه تا حد زیادی رو به کاهش پیدا کرده است. به طوری که افراد بیشتر سعی می‌کنند با حضور در فضای سایبر اوقات خود را بگذرانند و با دیگران رابطه برقرار کنند. این امر سبب شکل‌گیری نوعی گسست بین فرد و اجتماع می‌شود. از آن‌جا که بیشتر کاربران این فضا را نوجوانان و جوانان تشکیل می‌دهند که نسبت به روش‌های زندگی در جامعه و فرهنگ آن آگاهی کمی دارند، انزوای آن‌ها از جامعه به دلیل حضور مداوم در فضای سایبر سبب ایجاد چالش‌ها و آسیب‌هایی متعدد در زمینه انتقال روش‌های زندگی و فرهنگ اجتماعی به این افراد می‌شود و آن‌ها را اشخاصی غیر اجتماعی و بدون تعهد نسبت به جامعه و افراد آن بار می‌آورد و سبب افزایش خشونت و ایجاد ناامنی‌های اجتماعی در سطح جامعه می‌شود [9].

به دلیل اینکه فناوری‌های نوین برای جوانان جذابیت بیشتری دارد، بنابراین آن‌ها یادگیری و پیشرفت‌شان در این زمینه بیشتر خواهد بود و افراد با سنین بالا پیشرفت و گرایش چندانی نسبت به این فناوری جدید و حضور در فضای سایبر ندارند این امر سبب می‌شود که فاصله بین نسل‌های قبل با نسل‌های بعدی بیشتر شود. این شکاف باعث می‌شود که هم‌زمانی بین نسل‌ها از بین برود و نسل جوان از ارزش‌های ملی و اسلامی و گذشتگان خویش دور شوند. همچنین به دلیل تسلط بیشتر جوانان بر استفاده و بهره‌وری از فضای سایبر، بحران کنترل از سوی افراد بزرگتر شکل می‌گیرد چرا که کنترل جوانان و نوجوانان و سایر کاربران در فضای سایبر سخت‌تر می‌شود [57]. یکی از نگرانی‌های عمده حضور در فضای سایبر به ویژه بازی‌های ویدئویی موجود در این فضا، ویژگی آشکار خشونت آمیز بودن بسیاری از آن‌هاست. نگرانی از تأثیر بازی‌ها، همگام با نگرانی‌های فزاینده عمومی از اثرهای خشونت موجود در فضای سایبر، با توجه به این حقیقت است که انجام آن‌ها فعالیت‌های تعاملی است و فرد هنگامی که در فضای سایبر به انجام این بازی می‌پردازد خود را جزئی از آن می‌بیند. به این خاطر امکان دارد از دیدگاه روانشناختی فرد را به میزان بیشتری درگیر کند. از این نظر تأثیر موضوع‌های خشونت آمیز این بازی‌ها و این فضا بر افراد به ویژه جوانان، در مقایسه با سایر ابزارها بیشتر است [58].

اعتیاد به اینترنت با تأثیرهای روانی که برای فرد به دنبال دارد زمینه‌شکل‌گیری بیماری‌های متعدد روانی در فرد و کشیده شدن فرد به سوی اعتیاد به مواد مخدر فراهم کند. به طوری که گوشه‌گیری و انزوای افراد در فضای سایبر سبب می‌شود که فرد ارتباطات اجتماعی و فرصت‌های شغلی و تحصیلی خود را از دست بدهد. این روند که سبب اعتیاد به اینترنت می‌شود تشابه زیادی با اعتیاد به مواد مخدر دارد به رغم اختلاف‌های این دو عامل اعتیادآور از حیث «ساختمان مادی» (یکی شیمیایی و مصرف‌کردنی است و دیگری صرفاً ارتباطی است) هر دو پاسخ‌هایی متفاوت به نیازهایی مشابه هستند که به زمینه‌های آسیب‌شناختی یکسان بر می‌گردند. از این لحاظ یک فرد آسیب‌دیده که زمینه‌های اجتماعی و روان‌شناختی گرایش به مواد مخدر دارد چنان‌چه با فرصت‌های دسترسی به دارو در گروه‌های همسالان منحرف مواجه شود در معرض اعتیاد به مواد مخدر قرار می‌گیرد [59].

حضور گسترده تکنولوژی‌های اطلاعاتی و ارتباطی که از قلمرو ملی عبور کرده و نقاط مختلف دنیا را به هم پیوند می‌دهند بدون شک بر طرز تفکر و سبک زندگی کاربران آن‌ها تأثیر و تغییرات فراوانی را تحمیل و هدیه می‌کنند. این امر سبب می‌شود که فرهنگ پذیرای افراد دیگر صرفاً در محیط فیزیکی و محسوس اطراف آن‌ها از طریق خانواده، مدارس، اجتماع و غیره صورت‌نگیرد بلکه به موازات آن افراد از محیط فرهنگ مجازی نیز بهره‌مند و با آن منطبق می‌شوند. در این راستا عناصر فرهنگی به کمک تکنولوژی‌های اطلاعاتی خود را معرفی و افراد در مواجهه با آن‌ها به بعد جدیدی از فرهنگ دست می‌یابند [60].

آسیب بالقوه دیگر در فضای سایبر رواج و توسعه دادن هرزه‌نگاری است که به صورت‌های مستقیم شرایط و آموزش‌های لازم برای تحریک مستقیم و غیر مستقیم جنسی در فضای سایبر صورت می‌گیرد که آثار زیان‌بار روحی و جسمی زیادی به ویژه برای نوجوانان و جوانان به همراه دارد. هرزه‌نگاری از سه جنبه، آسیب‌رسانی جدی محسوب می‌شود. اولین آسیب آن امکان دارد کودکان و جوانان به هرزه‌نگاری‌های وقیحانه در اینترنت دسترسی پیدا کنند. دومین آسیب آن است که هرزه‌نگارها، هرزه‌نگاری کودکان و نوجوانان و جوانان را که بیشترین کاربران فضای سایبر می‌باشند، را راه آسانی برای فروش محصولات خود ببینند به این دلیل باعث شوند سوء استفاده جنسی از آن

ها تا حد زیادی رواج یابد. سومین و بزرگترین آسیب برای کاربران فضای سایبر آن است که افراد خطرناک دیگر می توانند از طریق اینترنت و به وسیله مکاتبه با پست الکترونیک یا گپ زنی قربانیان خود را جذب کنند و آن ها را در دنیای واقعی به دام بیندازند [61]. متأسفانه این وضعیت تسلط زبان و فرهنگ کشورهای پیشتاز در فضای سایبر سبب شده است که جوانان نسبت به فراگیری آن ها نسبت به یادگیری قواعد و چگونگی استفاده زبان ملی خود گرایش بیشتری پیدا کنند. این امر سبب ترویج و توسعه زبان مسلط بر فضای سایبر در بین جوانان و نوجوانان در جامعه شده است. البته باید توجه داشت که این اثرات فضای سایبر بر زبان ملی محدود به کشورهای جهان سوم نمی شود، بلکه کشورهای صنعتی را نیز دچار نگرانی کرده است. برای نمونه ژاک شیراک رئیس جمهور سابق فرانسه در سال ۱۹۹۶ اظهار داشت: «تسلط زبان انگلیسی بر اینترنت و فضای سایبر، باعث شده است تا فرهنگ و زبان فرانسه و دیگر زبان های مهم جهان در خطر نابودی قرار گیرند» [62].

تدابیر پیشگیری وضعی حتی در شکل حداقلی خود موجب محدودسازی آزادی های فردی می گردند. بارزترین نمونه ی این امر در فضای سایبر فیلترینگ نامناسب و غیر کارشناسی است که صرفاً به خاطر استعمال یک یا چند واژه ی غیر مجاز در یک متن علمی بخشی از جامعه از یافته های آن اثر محروم می شوند. این امر علاوه اینکه ناشی از کاربست غیر اصولی و بی برنامه است به ماهیت تدابیر وضعی نیز که میان بزهکار و ناکرده بزه تفکیک قائل نیست، برمی گردد [63].

راهکارها

بین وابستگی فزاینده ی جامعه به فناوری های اطلاعاتی و ارتباطی و توانایی دولت ها در صیانت از فضای سایبر شکافی پدید آمده است که بزهکاران را به سوی دنیای سایبر گسیل داشته است زیرا آن ها دریافته اند که ابزارهای مرسوم، فاقد کارایی لازم است و دلایل دیجیتالی به دست آمده تاب پیگرد آن ها را ندارند [64]. به صورت مطلق رفع و حل آسیب ها و چالش های فضای سایبر در تربیت شهروندی دانش آموزان امکان پذیر نمی باشد اما می توان با اجرای راهکارهای پیشنهادی زیر تا حدودی از فضای سایبر در جهت ارتقای تربیت شهروندی دانش آموزان استفاده کرد:

- وضع قوانین در زمینه فعالیت های خرابکارانه سایبری

امروزه در کنار انفجار اطلاعات در موقعیت های با مسأله آلودگی اطلاعات مواجه هستیم [65]. ارائه راهکارهایی به اعضا شبکه های اجتماعی از جمله وضع و اعمال استانداردها و قواعد به منظور کنترل دقیق داده های ورودی به شبکه ها، استفاده از تکنیک های نام گذاری استاندارد برای ورود اطلاعات، برقراری پیوند بین گروه ها برای دسترسی مشترک به مقالات می تواند از آلودگی اطلاعات در این فضای مجازی بکاهد [66].

می توان پس از شناخت خواست ها و اقتضات شخصی جوان در رو آوردن به شبکه های اجتماعی، در قالب سلسله برنامه هایی متنوع و مرتبط، با معرفی تفسیری شبکه های اجتماعی پیشتاز مجازی و شناساندن آسیب ها و ظرفیت های آن ها، زمینه را برای ورود هوشمند و هدفمند جوان به این شبکه ها آماده ساخت و در این زمینه رفتار جوانان را کنترل و هدایت کرد [67].

اجرای سیاست فیلترینگ که با هوشمندی و دقت کافی صورت بگیرد و در اجرای آن ضمن رعایت اصول فنی و تخصصی از دخالت دادن حب و بغض ها و سلیق فردی و گروهی و سیاسی اجتناب شود. منشوری که مورد اجماع صاحب نظران و نخبگان امر باشد تهیه گردد و مبنای فیلترینگ قرار گیرد، و هر نوع فیلتر شبکه های اجتماعی براساس اصول و ضوابط و شاخص های معین و شفاف صورت بگیرد [68]. هر چند مخاطبان شبکه های اجتماعی معتقدند فیلترینگ شبکه های اجتماعی به میزان کم و خیلی کم می تواند در عدم دسترسی به سایت ها تأثیر داشته باشد [69].

- نظام مند کردن اتاق های گپ

اتاق های گپ، یکی از ناامن ترین قسمت های دنیای مجازی برای نونهالان و نوجوانان هستند که باید به شدت از آن ها محافظت کرد. براساس بررسی انجام شده در ایالات متحده آمریکا، تقریباً ۳۴ درصد افراد بیان کردند که در اتاق های گپ مورد تهاجم قرار گرفته اند و مهاجمان، فشارهای روانی مختلفی را بر آن ها تحمیل کرده اند (Kater, Fetchenhauer & Belschak, 2009). [70]. یکی از شیوه های ایجاد مانع در برخورد بزه دیده با بزهکار، تفکیک سنی اتاق های گپ و جداسازی نوجوانان از بزرگسالان است. راهکارهای عملی متفاوتی را برای این امر می توان به کار گرفت، که یکی از آن ها نظام مند کردن اتاق های گپ و الزام کاربران به ثبت نام حضوری است. راه دیگری که جنبه ی عملی بیشتری دارد این است که اجازه ورود به محیط گپ، تنها در صورت پاسخ گویی به پرسش هایی باشد که معمولاً یک کودک از پاسخ به آن ها ناتوان است [64].

– باز گذاشتن فضای گفتمان و انتقاد در کشور

دریدا سخن زیبایی دارد. به عقیده ی وی، چیزی بیرون از متن وجود ندارد، حتی واقعیت ها درون گفتمان ساخته می شوند. او بدون آن که وجود اشیا را نفی کند می گوید: این درخت وجود دارد، اما تنها در صورتی با ما سخن می گوید که با نگاه گفتمان به آن بنگریم و آن را درون یک متن در نظر آوریم. «حقایق ساخته و برساخته ی گفتمان ها هستند» و به معنا، محصول گفتمان های خاص می باشند. نمی توان به حقیقتی چشم دوخت که سرزمین های مختلف گفتمانی را طی کند مگر آن که پیش از این، میان گفتمان ها آشتی برقرار کرده باشیم. به قول مولانا، هنگامی که جلوی چشم شیشه ی کبودی بگذاریم، عالم را کبود می بینی و اگر شیشه ی سبز بگذاری، عالم را سبز می بینی، تا هنگامی که منظرهای گفتمانی متفاوتند، هر کدام مهر استاندارد خود را بر گزاره ها می کوبند؛ یکی را حقیقت و دیگری را باطل معرفی می کنند[71].

از دیدگاه شهید آیت الله مطهری نقد موهبتی بزرگ است که خداوند به ما عنایت فرموده است: «یکی از اصول مهم در تربیت، بیدار کردن حس انتقاد است به نحوی که تربیت شونده نه آن چنان مرعوب محیط و خصوصاً مظاهر جدید باشد که درست هر چه را که می بیند بپذیرد و نه حالتی بدبینی و یا کودکی داشته باشد و نتواند خوبی ها و بدی ها را از هم تفکیک کند». به باور این متفکر شهید، انتقاد عامل پیشرفت و حرکت است و کارها را اصلاح می نماید و سکوت و کتمان، بر معایب می افزاید. عجیب است که ما از نقادی هراس داریم و خیال می کنیم مواردی باید نقد شوند که مورد توجه و احترام نیستند. ما متأسفانه انتقاد را منافی احترام می دانیم[72].

خود آرشویی فعالیت دسترس پذیر کردن پیوسته ی اطلاعات دیجیتال با کمک اینترنت است. هدف نهایی رفتار خود آرشویی، که بهره مندی همگانی از آثار علمی است، انگیزه ای قوی برای بسیاری از پژوهشگران برای ادامه ی فعالیتشان است. فعالیت خود آرشویی پژوهشگران باعث قرار گرفتن حجم زیاد اطلاعات در فضای اینترنت می شود، اطلاعاتی که به علت عدم داوری و بررسی پیش از انتشار می تواند نادرست، ناخوانا، بیان یک موضوع به اشکال متفاوت، و تکراری باشد [73]، [66].

- تدوین برنامه ی درسی تربیت شهروندی با رویکرد تلفیقی و کلی نگری

آموزش شهروندی ضرورتی انکارناپذیر برای جامعه امروز است که کشورها باید به این امر مهم اقدام نمایند. تأکید بر کلاس هایی که موضوعات آن برگرفته از مسائل جاری جامعه است و تدوین برنامه هایی با رویکرد تلفیقی و کل نگری، تأکید بر مشخصات این نوع از برنامه است که در بردارنده آموزش شهروندی از ابعاد مختلف دانشی، نگرشی و توانشی است که هر فرد به تناسب شرایط، مهارت های لازم را با توجه به تجارب و موقعیت های عملی یادگیری فراگرفته تا به ایده دو جانبه حق و تکلیف پاسخ مناسب و درخور دهد [74].

همه جوامع معاصر دارای این نگرانی و درگیری عمیق هستند که چگونه نوجوانان و جوانان خود را برای زندگی شهری و شهروندی آماده کنند و راه و رسم مشارکت در مسائل اجتماعی را بدان ها بیاموزند [75]. در بسیاری از نقاط جهان به منظور افزایش دانش و توانایی مشارکت شهروندان، برنامه های آموزش مهارت های شهروندی طراحی و اجرا می شود تا افراد بتوانند قابلیت های لازم برای زندگی در یک جامعه مدنی را مانند تساهل، تسامح و حل تضاد از طریق گفتگو و مذاکره و مانند آن بیاموزند. این مفهوم تنها از طریق توجه به مقوله تربیت شهروندی در برنامه های درسی و نظام آموزشی امکان پذیر است [76].

وظیفه تربیت شهروندان برای جامعه مدنی به عهده آموزش و پرورش و عنصر اصلی آن یعنی برنامه های درسی است. در ایران کتاب درسی سمبل محتوای کتبی برنامه درسی است. از این رو توجه جدی به کتاب درسی و اصلاح آن ضروری به نظر می رسد. کتاب های درسی در واقع یکی از مهم ترین مراجع و منابع یادگیری دانش آموزان در هر نظام آموزشی است. زیرا بیشتر فعالیت های آموزشی در چارچوب کتاب های درسی صورت می گیرد و بیشترین فعالیت ها و تجربه های آموزشی دانش آموزان و معلم حول محور آن سازماندهی می شود [77]. بدون شک تدوین برنامه درسی تربیت شهروندی که متأسفانه در کشور ما چندان مورد توجه و تأکید نمی باشد، نیاز به مطالعات نظری و میدانی بسیار دارد تا چپستی و چگونگی آن با دقت و ظرافت بیشتری مشخص گردد. در حیطه ی برنامه ی درسی و در عناصر مختلف آن یعنی اهداف، محتوا، روش های تدریس، ارزشیابی و ... نیز باید به گونه ای طراحی و اجرا شوند که جوانب مختلف تولید و تربیت شهروند فعال را مد نظر قرار دهند [3].

مدرسه به عنوان بخشی از آموزش و پرورش رسمی برای آماده سازی افراد به منظور ایفای نقش شهروندی از دو نوع برنامه درسی رسمی و پنهان استفاده می کند. برنامه درسی حاوی هدف ها، محتوا و روش های آشکاری است که منتشر شده و مورد حمایت نظام آموزشی است [78].

دانش آموزان از راه برنامه های درسی و بویژه برنامه درسی پنهان با انواع دانش علمی، اجتماعی، تاریخی، اقتصادی و سیاسی، مهارت ها و نگرش های گوناگونی همچون احترام، صداقت، همدردی، وطن پرستی، تعهد، مسئولیت پذیری رعایت قانون و مقررات آشنا می شوند. شهروندی موقعیتی است که به اعضای جامعه اعطا می گردد [79]. یکی از مولفه های بسیار مهم در تربیت شهروندی، برنامه درسی پنهان

(جو، ساختار و ارتباطات) است [80]. برنامه درسی پنهان شامل ناگفته‌ها، ارزش‌های ضمنی، رفتارها و هنجارهایی است که در سیستم آموزشی وجود دارد در حالی که چنین انتظاراتی به صراحت در اسناد رسمی نوشته یا گفته نشده است معتقد است برنامه درسی پنهان، هنجارها، ارزش‌ها و انتظارات اجتماعی است که به گونه غیر مستقیم به دانش‌آموزان به وسیله سبک‌های آموزشی، محتوای مواد درسی، قوانین و مقررات مدرسه و سایر ویژگی‌های نهادهای آموزشی منتقل می‌شود. [81].

صاحب نظرانی همچون [83]، [84]، [85] که به مولفه‌های اجتماعی تربیت شهروندی توجه داشتند، معتقد بودند آموزه‌های تربیت شهروندی در برنامه‌های درسی پنهان به دلالت‌هایی در زمینه ارتباط دانش‌آموزان با یکدیگر، با معلم و سایر اولیای مدرسه و نیز جو کلی مدرسه اشاره می‌کند. برخی دیگر معتقد بودند محتوا و تصاویر کتاب‌های درسی حاوی پیام‌های ضمنی و مستتر است که گاهی این پیام‌ها مخالف اهداف نظام آموزشی و برنامه‌ی درسی رسمی است مانند برخورد‌های کلیشه‌ای، تبعیض نژادی و تبعیض جنس [86]، [87] دسته‌گیری از صاحب‌نظران حوزه برنامه درسی مانند [88]، [89]، [90] به بعد فیزیکی این برنامه پرداختند و به انواع ساختارهای فیزیکی مدرسه و کلاس درس، نحوه چیدمان میز و نیمکت‌ها، کیفیت نور و روشنایی بر انگیزش، احساسات و تصورات دانش‌آموزان توجه کردند.

- تقویت هویت دینی

در طول تاریخ، بعد کنترلی دین به لحاظ پیامدهای بیرونی و عینی در حوزه‌های مختلف اجتماعی و از جمله در زمینه‌ی پیش‌گیری از جرم همواره مدنظر بوده است. یافته‌های پژوهش [91]. نشان می‌دهد بین هویت دینی و ارتکاب جرایم رابطه‌ی معنی‌دار منفی وجود دارد. به این معنا که با افزایش میزان دین‌داری، نرخ ارتکاب جرم کاهش پیدا کرده است. تأثیراتی که هویت دینی در حوزه‌ی پیش‌گیری از جرم دارد به طور مستقیم و غیر مستقیم از طریق تأثیرگذاری بر مسائل اجتماعی قابل تبیین است. همان‌طور که فریدمن معتقد است دین از طریق ساز و کاری اقتصادی در پیش‌گیری از جرم موثر است؛ به زعم کوهن آموزه‌های دینی از طریق رابطه‌ی ساخت نظام اجتماعی توانایی کنترل و کاهش جرم را دارند. در این بین می‌توان به نظریه‌ی آنومی دورکیم، جرم جوانان دیوید ماتزا، انتخاب منطقی گراسمیک، برانگیختگی توماسون، نظریه‌ی گروه مرجع کلارک و استدلال اخلاقی کلبرگ نیز اشاره کرد. که همگی برآنند که دین به عنوان یک متغییر اجتماعی مهم، عاملی تأثیرگذار در پیش‌گیری از جرم است.

نتایج تحقیق [92]. نشان دهنده آن است که متغیرهایی چون مدت استفاده کاربران از اینترنت، میزان استفاده کاربران از اینترنت، نوع استفاده کاربران از اینترنت، انگیزه و هدف کاربران از اینترنت، مشارکت و فعال بودن کاربران در استفاده از اینترنت، واقعی تلقی کردن سایت‌های اینترنتی از سوی کاربران، پایگاه اجتماعی-اقتصادی کاربران و میزان تحصیلات آنان با هویت دینی کاربران رابطه دارد.

- الگوی تربیت شهروندی فضیلت‌گرای ارتباطی

الگوی تربیت شهروندی فضیلت‌گرا با هیچ کدام از دو رویکرد اصلی (محافظه کار و پیشرفت‌گرا) سازگاری کامل ندارد. آن چه در الگوی تربیت شهروندی فضیلت‌گرا از بعد ارزشی مهم است، صرفاً ارزش‌های که از گذشته رسیده نیست (همچون دیدگاه محافظه کار) بلکه ارزش‌هایی است که در منابع دینی دست اول ما همچون قرآن و نهج البلاغه آمده و یا از طریق روایات و احادیث موقوت بیان شده است و تنها بر تغییر جامعه هم نمی‌نگرد (همچون دیدگاه پیشرفت‌گرا) بلکه تأکید بر این است که آن چه حق است حاکم باشد [93]. یکی از علما نیز اشاره می‌کند که در تضاد بین منافع فرد و جامعه، اصالت با جهت انسانی است؛ یعنی هر یک از فرد و جامعه وقتی دارای اصالت و تقدم است که از جهت انسانی برخوردار باشد [93].

- افزایش سواد رسانه‌ای

مسلماً کسی که توانایی دسترسی، ارزیابی و تحلیل انتقادی پیام‌های ارتباطی (سواد رسانه‌ای) داشته باشد بهتر می‌تواند فرصت‌ها و تهدیدهای ناشی از فناوری‌های ارتباطی را درک کند [68]. سواد رسانه‌ای مهارت‌های لازم برای برقراری ارتباطی متفکرانه و آگاهانه با رسانه‌ها را می‌آموزد و در عین حال دیدگاهی تحلیلی و نقادانه نسبت به پیام‌های رسانه‌ای شبکه‌های اجتماعی فراهم می‌کند [94]. سواد رسانه‌ای می‌تواند به مخاطبان پیام‌آموز که از حالت انفعالی و مصرفی خارج شده و به معادله متقابل و فعالانه‌ای وارد شوند که در نهایت به نفع خود آنان باشد. به دیگر سخن، سواد رسانه‌ای کمک می‌کند تا از سفره‌ی رسانه‌ها به گونه‌ای هوشمندانه و مفید بهره‌مند شویم [95]. شهروندان تنها با فراگیری سواد دیجیتالی است که می‌توانند استفاده مناسبی از تکنولوژی‌های دیجیتالی داشته باشند چرا که این سواد شامل اطلاعات اولیه درباره قابلیت‌ها، فرصت‌ها و نحوه به کارگیری تکنولوژی‌های جدید و آسیب‌های احتمالی و نحوه مقابله با آن‌هاست. لزوم فراگیری سواد دیجیتالی در استفاده از وب‌سایت‌های شبکه اجتماعی اهمیتی دوچندان پیدا می‌کند [96]. فرد با سواد رسانه‌ای با توانایی‌هایی از جمله موارد زیر می‌تواند استفاده‌ی بهینه‌ای از رسانه‌ها داشته باشد:

- توانایی استفاده از تکنولوژی روز از جمله کامپیوتر، برای پردازش و تولید اطلاعات،

- توانایی نتیجه‌گیری در مورد روابط علی و معلولی، میان گزارش‌های رسانه‌ها و واکنش عمومی،

- توانایی تشخیص تأثیر تحریف، کلیشه‌سازی، تبلیغات و خشنونت در رسانه‌های دیداری،

- توانایی تشخیص تفسیر و بوجود آوردن تصویرهای بصری،

- فهم و نقد آثار و پیامدهای اخلاقی، اجتماعی و فرهنگی محتوای رسانه‌ها [97].

نتیجه گیری

فضای سایبر نقش گسترده‌ای در تحولات زندگی روزمره انسان‌ها بخصوص دانش‌آموزان دارد به طوری که فضای سایبر و قابلیت‌های فناورانه آن به وسیله فعالان اجتماعی برای پیشبرد اهداف‌شان مورد استفاده قرار می‌گیرد. اندیشمندان و صاحب‌نظران بایستی درک درستی از فضای سایبر و قابلیت‌ها، نقاط ضعف و قوت، دامنه تأثیرگذاری و پیامدهای مثبت و منفی آن داشته باشند. لذا راهکارهای که در این زمینه ارائه می‌شود باید علاوه بر ایجاد انگیزه در مخاطبان، قابلیت اجرایی هم داشته باشند.

در شبکه‌های مجازی که با استقبال وسیع کاربران مواجهه‌اند، باید راهکارهایی به اعضا شبکه‌های اجتماعی از جمله وضع و اعمال استانداردها و قواعد به منظور کنترل دقیق داده‌های ورودی به شبکه‌ها ارائه شود تا از آلودگی اطلاعات در فضای مجازی کاسته شود. اتاق‌های گپ را نظام مند و ملزم به ثبت نام حضوری کاربران نمود. به طوری که اجازه ورود به محیط گپ، تنها در صورت پاسخ‌گویی به پرسش‌هایی باشد که معمولاً نوجوانان از پاسخ به آن‌ها ناتوان هستند. مخاطبان شبکه‌های اجتماعی معتقدند: فیلترینگ شبکه‌های اجتماعی به میزان کم و خیلی کم در عدم دسترسی به سایت‌ها تأثیر داشته‌اند. لذا در این زمینه منشوری باید تهیه شود که مورد اجماع صاحب‌نظران و نخبگان امر باشد که ضمن رعایت اصول فنی و تخصصی از دخالت دادن حب و بغض‌ها، سلیق فردی و گروهی و سیاسی اجتناب شود. فضای گفتمان و انتقاد در کشور در حدی باشد که حقایق آشکار شود تا قدرت تصمیم‌گیری صحیح مخاطبان در فضای سایبر بالا رود.

برنامه‌ی درسی تربیت شهروندی تدوین شود که عناصر مختلف آن یعنی اهداف، محتوا، روش‌های تدریس، ارزشیابی و ... به گونه‌ای باشد که تربیت شهروند فعال مد نظر قرار گیرد. و موقعیت شهروندی به دانش‌آموزان از راه برنامه‌های درسی و بویژه برنامه درسی پنهان که با انواع دانش علمی، اجتماعی، تاریخی، اقتصادی و سیاسی، مهارت‌ها و نگرش‌های گوناگونی همچون احترام، صداقت، همدردی، وطن‌پرستی، تعهد، مسئولیت‌پذیری، رعایت قانون و مقررات آشنا می‌شوند، اعطا شود. برنامه‌هایی با رویکرد تلفیقی و کلی‌نگری تدوین شود که در بردارنده آموزش شهروندی از ابعاد مختلف دانشی، نگرشی و توانشی باشد. و به منظور افزایش دانش و توانایی مشارکت شهروندان برنامه‌های آموزش مهارت‌های شهروندی طراحی و اجرا شود تا افراد بتوانند قابلیت‌های لازم برای زندگی در یک جامعه مدنی را مانند تساهل، تسامح و حل تضاد از طریق گفتگو و مذاکره و مانند آن را بیاموزند.

بسیاری از نظریه‌های مرتبط که در متن به آن‌ها اشاره شد، برآنند؛ به لحاظ پیامدهای بیرونی و عینی که آموزه‌های دینی در حوزه‌های مختلف اجتماعی دارند، هویت دینی دانش‌آموزان باید تقویت شود زیرا دین به عنوان یک متغیر اجتماعی مهم عاملی تأثیرگذار در پیش‌گیری از جرم در فضای سایبر است. سواد رسانه‌های مخاطبان به اندازه‌ای افزایش یابد که مهارت‌های لازم برای برقراری ارتباطی متفکرانه و آگاهانه با رسانه و در عین حال دیدگاهی تحلیلی و نقادانه نسبت به پیام‌های رسانه‌ای شبکه‌های اجتماعی داشته باشند تا از سفره‌ی رسانه‌ها به گونه‌ای هوشمندانه و مفید بهره‌مند شوند.

منابع و مراجع

- [1] Olson david (1377) Media and Symbols: the forms of expression, Communcetin and education, translation Mahbobeh mohajer, Issuance soroush.
- [2] کاستلز، مانوئل، ۱۳۸۰، جامعه شبکه ای و عصر اطلاعات (ترجمه احد عقیلیان و افشین خاکباز)، انتشارات طرح نو، جلد اول.
- [3] قلتاش، عباس، صالحی، مسلم، مرادی اطهر، ۱۳۹۰، تجارب زیسته متخصصان علوم تربیتی از برنامه درسی تربیت شهروندی فعال برای دوره راهنمایی تحصیلی، فصلنامه علمی- پژوهشی رهیافتی نو در مدیریت آموزشی، سال دوم، شماره ۴، پیاپی ۸، زمستان.
- [4] نورمحمدی، مرتضی، ۱۳۸۳، چالش های فرهنگ و هویت در فضای مجازی سایت راسخون. (<http://rasekhoon.net>).
- [5] نوابخش، مهرداد، هاشم زاده، فاطمه، زادتم پور، وحید، ۱۳۸۴، بررسی آثار اینترنت و موبایل در تغییر هویت جوانان (۱۵-۲۹) ساله استان مازندران، مجله تخصصی جامعه شناسی، شماره ۱، صص ۱۷۰-۱۴۵.
- [6] Yarmohammadean M Foroguy A Jafari E Gholtash A (2008) Critical survey of curriculum Elements in the progressive and conservative Citizenship Educational Approaches, Curriculum planning, (Issue 17), p 27, (in Persian).
- [7] حسینی مهر، علی، شریعتمداری، علی، نادری، عزت اله، سیف نراقی، مریم، ۱۳۸۸. بررسی مقایسه ای دیدگاه کارشناسان و معلمان شهر قزوین به لحاظ نارسایی های آموزش و تربیت شهروندی در برنامه درسی دوره راهنمایی تحصیلی، فصلنامه علمی- پژوهشی رهیافتی نو در مدیریت آموزشی، سال دوم، شماره پنجم، پاییز ۱۳۸۸.
- [8] مسعودنیا، ابراهیم، ۱۳۹۱، استفاده مسأله ساز از فضای سایبر و خطر بروز اختلال افسردگی در نوجوانان، مجله ی تخصصی اپیدمیولوژی ایران، دوره ۸، شماره ۴، صص ۲۵-۱۵.
- [9] جان پرور، محسن، حیدری موصولو، طهمورث، ۱۳۹۰، آسیب شناسی فضای سایبر بر امنیت اجتماعی، فصلنامه نظم و امنیت انتظامی، شماره سوم؛ سال چهارم، پاییز ۱۳۹۰.
- [10] عسگریان، مصطفی، ۱۳۸۵، جایگاه فرهنگ های قومی در تربیت شهروندی، فصلنامه نوآوری های آموزشی، شماره ۱۷.
- [11] ولی پور، رقیه، ۱۳۸۶، بررسی حیطه های شهروندی در نظام آموزش عالی از دید اساتید و دانشجویان (مطالعه موردی دانشگاه مازندران)، تهران: همایش جهانی شدن و بومی ماندن برنامه درسی: چالش ها و فرصت ها.
- [12] یآوری، زهرا، کشتی آرای، نرگس، احمدی، غلامرضا، ۱۳۹۲، تدوین اهداف برنامه درسی در دوره متوسطه با تأکید بر تربیت شهروندی، فصلنامه علمی- پژوهشی رهیافتی نو در مدیریت آموزشی، سال چهارم، شماره ۱، بهار ۱۳۹۲.
- [13] Slevin J (2012) Internet and Society. Translated by: Gilroy a, youngster AR, Tehran: Press librarian, 2012. [Persian].
- [14] آهنگران، روح اله، ۱۳۹۵، آداب اسلامی در شبکه های اجتماعی، قم: ابتکار دانش، چاپ اول.
- [15] Kizza Joseph Migga (1998) Ethical and social issues in the information age, New Yourk, speinger- Verlag.
- [16] Bell David and Kennedy Barbara M (eds) (2000) The Cyber Cultures, reader, London, Routledge.
- [17] Whittle David B (1997) Cyberspace: The human dimension, New Youk, W.H. Freeman and Company.
- [18] Kerr David & cleaver Elizabeth (2004) Citizenship education longitudinal study: literature Review citizenship education one year on what dose it mean? :National Foundation for Educational Research. Reseach report. RR532. London: DfES.
- [19] فتحی و اجارگاه، کوروش، ۱۳۸۴، جهانی شدن و تربیت شهروندی، مجموعه مقالات اولین همایش ملی جهانی شدن و تعلیم و تربیت. تهران، وزارت امور خارجه.
- [20] Hammett D and Staeheli L A (2011) Respect and responsibility: Teaching citizenship in South African high schools, International Journal of Educational Development.
- [21] Wheimer Joel (Ed) (2007) Pledging Allegiance: The politics of partriotism in Americas schools, New York: Teachers college.
- [22] باقری، خسرو، ۱۳۸۴، نگاهی دوباره به تربیت اسلامی جلد دوم، تهران: انتشارات مدرسه.
- [23] مجلل چوبقلو، محمدعلی، ۱۳۸۷، تحلیل برنامه ی درسی اجرا شده ی مقطع ابتدایی نظام آموزشی جمهوری اسلامی ایران از بعد تربیت شهروندی، پژوهشنامه تربیتی دانشگاه آزاد اسلامی بجنورد، شماره هفدهم، زمستان ۱۳۸۷.

- [24] یارمحمدیان، محمدحسین، فروغی، احمدعلی، جعفری، سید ابراهیم و قلتاش، عباس، ۱۳۸۷، نقد و بررسی عناصر برنامه ی درسی در رویکرد پیشرفت گرا و محافظه کار برنامه درسی، دانش و پژوهش در علوم تربیتی دانشگاه آزاد اسلامی واحد خوراسگان (اصفهان)، شماره هفدهم و هیجدهم، بهار و تابستان ۱۳۸۷.
- [25] فتحی واجارگاه، کوروش، ۱۳۸۱، برنامه درسی تربیت شهروندی: اولویتهای پنهان برای نظام آموزش و پرورش ایران، مجله پژوهشی علوم انسانی دانشگاه اصفهان، دوره ۱۶، شماره ۲.
- [26] Schugurensky Daniel and John Pymyers (2003) Citizenship education: theory, research and practice, Encounters on education. Volume4.
- [27] Kerr D (2002) An international review of citizenship in the curriculum: the IEA national case study and the INCA archive, In Gita Khamsi, Torneq.
- [28] Dejeaghere J G (2007) Intercultural and global meaning of citizenship education in the Australian secondary curriculum: Between critical contestations and minimal construction, Lanham, md: Rowman & Littlefield.
- [29] Banks J A (ed) (2008) Diversity and citizenship education, San Francisco: Jossey-Bass.
- [30] Tobias R (1999) Personal, social and health educational citizenship in primary school, www.Ofsted.gov.uk.
- [31] ایزدی، صمد، آقا محمدی، علی، ۱۳۸۶، آموزش شهروندی، حقوق انسانی و مسولیت اجتماعی در نظام آموزش، مقاله های برگزیده همایش حقوق شهروندی.
- [32] Law W O (2007) Globalization city Development and citizenship Education in china shanghai International journal of Educational Development.
- [33] Bella Robert N (1991) The good society, New York: Ffred. A. knopf.
- [34] Gumbo sam (2000) Case studies zambawe. Initiative to develop improved approach: Life skills, http://www.Fermshulen.org/studies_zimbawe/sikoyo.htm.
- [35] کدیور، پروین، ۱۳۸۴، ضرورت آموزش شهروندی در جامعه جهانی، مجموعه مقالات اولین همایش جهانی شدن و تعلیم و تربیت مرکز چاپ و انتشارات وزارت امور خارجه.
- [36] Almaamari S N A (2009) Citizenship Education in Initial Teacher Education in the sultanate of Oman: An exploratory study of the perceptions of student teachers of social studies and their tutors, PhD Thesis in curriculum studies, faculty of Education, University of Glasgow, Scotland, UK.
- [37] Byrne Elizabeth (1993) The formation of Relationships on IRC, Available at: www.irchelp.org/communication-research/academic. Accessed in: 2012/3/3.
- [38] شاه محمدی، غلامرضا، تاهو، منصور، ۱۳۹۳، بررسی شیوه های پیشگیری از جرایم سایبری؛ مبتنی بر فناوری اطلاعات. فصلنامه پژوهش های اطلاعاتی و جنایی، سال نهم، شماره سوم، پاییز ۱۳۹۳.
- [39] عاملی، سعید رضا، ۱۳۸۲، جهانی شدن: مفاهیم و نظریه ها، مجله ارغنون، شماره ۱.
- [41] Goodwin I (2004) Westminster papers in communication and culture, University of Westminster, London.
- [42] Stone R (1991) Will the Real Body please stand up/ This essay was first published in the anthology cyberspace: First steps, Ed, Michael Benedikt. Cambridge.
- [43] Bullen P and Hare N (2000) The internet: its effects on fataty and behavior implications for adolescent, Department of Psychology, University of Auckland, November.
- [44] ربیعی، علی، ۱۳۸۷، رسانه های نوین و بحران هویت. فصلنامه مطالعات ملی، سال نهم، شماره ۴.
- [45] Friedman Th (2008) Hot, flat and Crowded, Straus Farrar Press, Texas.
- [46] هلد، دیوید، آنتونی، مک گرو، ۱۳۸۲، جهانی شدن و مخالفان آن (ترجمه مسعود کرباسیان)، تهران: دفتر علمی و فرهنگی.
- [47] پاستر، مارک، ۱۳۷۷، عصر دوم رسانه ها (ترجمه غلامحسین صالحیار). موسسه ایران.
- [48] Hantington S (1992) The clash of Civilization, Foreign Affairs, Vol 32 (3).
- [49] Bumeister Ray F (1999) The self in Social Psychology, Taylor and Francis Group.
- [50] Natter W and J Jones (1997) Identity, Space and Other Uncertainties, Oxford: Blackwell.
- [51] سلطانی، لیلیا، همکاران، ۱۳۸۷، بررسی نقش فناوری اطلاعات و ارتباطات در کاهش تقاضای سفرهای شهری (نمونه موردی: شهر اصفهان)، مجله پژوهشی دانشگاه اصفهان، جلد ۳۲، شماره ۴، صص ۱ تا ۱۸.
- [52] جلالی، علی اکبر، ۱۳۹۱، رفتار شناسی مجرمان در فضای سایبر، فصلنامه کارآگاه، دوره دوم، سال ششم، شماره ۲۱.

- [53] احمدپور، مریم، قادرزاده، امید، ۱۳۸۹، تعامل در فضای سایبر و تأثیر آن بر هویت دینی جوانان (تحلیلی درباره ی نتایج یک پیمایش در دانشگاه کردستان)، دو فصلنامه علمی- تخصصی پژوهش جوانان، فرهنگ و جامعه، شماره پنجم، پاییز و زمستان، ۱۳۸۹، صص ۷۵-۹۹.
- [54] Steel C Windows s crime translated by: Nahdiani S publications detective, 2013 [Persian].
- [55] ویلیامز، ماتیو، ۱۳۹۱، بزهکاری مجازی: بزه انحراف و مقررات گذاری بر خط (ترجمه امیر حسین جلالی فراهانی و محبوبه منفرد)، چاپ سوم. تهران: میزان، ۱۳۹۱ ش.
- [56] Kizza Joseph Migga (2013) Guide to Computer Network Security, London, Springer Publications Ltd.
- [57] حبیبی، محمدرضا، ۱۳۸۹، ارزیابی فناوری نوین آموزش هوشمند در مدارس ایران (مطالعه موردی یک دبیرستان هوشمند)، پایان نامه کارشناسی ارشد رشته مدیریت فناوری اطلاعات به راهنمایی سپهر قاضی نوری. تهران: دانشگاه تربیت مدرس.
- [58] زارعی، عادل، ۱۳۸۷، رابطه بازی های رایانه ای با مهارت های اجتماعی دانش آموزان پسر دبیرستان های پارسین، پایان نامه دوره کارشناسی ارشد. به راهنمایی محمدعلی غلامعلی لوسانی. تهران: دانشکده روان شناسی و علوم تربیتی تهران.
- [59] حسینی، سید حسن، ۱۳۸۴، تحلیل جامعه شناختی رابطه اینترنت و اعتیاد به مواد مخدر، فصلنامه ایرانی مطالعات فرهنگی و ارتباطات، سال اول، شماره ۲-۳، صص ۱ تا ۱۹.
- [60] مهدی زاده، شراره، عبدلهی، الهه، ۱۳۸۶، بررسی رابطه میان نحوه استفاده از اینترنت و ماهواره با برگزاری روز دوستی (ولنتاین) در میان جوانان تهرانی، فصلنامه ایرانی مطالعات فرهنگی و ارتباطات، صص ۱۶۱ تا ۱۸۴.
- [61] آنجلیز، جینا دی، ۱۳۸۳، جرایم سایبر (ترجمه سعید حافظی و عبدالصمد خرم آبادی)، تهران: انتشارات دبیرخانه شورای عالی اطلاع رسانی.
- [62] عراقچی، عباس، ۱۳۷۷، اینترنت عرصه ای جدید در تعامل فرهنگ ها، مجله سیاست خارجی، سال دوازدهم، شماره تابستان.
- [63] پاک نهاد، امیر، ۱۳۸۸، سیاست جنایی ریسک مدار، تهران: میزان.
- [64] بهره مند، حمید، کوره پز، حسین محمد، سلیمی، احسان، ۱۳۹۳، راهبردهای وضعی پیشگیری از جرایم سایبری، آموزه های حقوق کیفری، دانشگاه علوم اسلامی رضوی، شماره ۷، بهار- تابستان ۱۳۹۳.
- [65] نوروزی، علیرضا، ۱۳۸۱، آلودگی اطلاعات در دایره المعارف کتابداری و اطلاع رسانی، به سرپرستی و ویراستاری عباس حری، ج ۱، تهران: کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.
- [66] بهرام زاده، شیمما، احمدی زاده، سارا، نیازمند، محمدرضا، ۱۳۹۴، آلودگی اطلاعات در شبکه های اجتماعی- علمی و ارائه راهکارهای مناسب خود آرشویی، مجله کتابداری، آرشو و نسخه پژوهی، کتاب مهر، تابستان و پاییز ۱۳۹۴، شماره ۱۷.
- [67] حبیبی، سیدعباس، ۱۳۹۳، تحلیل رفتار جوانان در شبکه های اجتماعی مجازی و نقش رسانه در هدایت و حمایت از آنان، مجله علوم اجتماعی، مطالعات جوان و رسانه، بهار ۱۳۹۳، سال ۴، شماره ۱۳، صص ۸۷ تا ۱۱۲.
- [68] خسروانی، عباس، ۱۳۹۵، رویکردها و راهکارهای مدیریت شبکه های اجتماعی در ایران، مجله مدیریت رسانه، آبان ۱۳۹۵، شماره ۲۴، صص ۵۷ تا ۶۷.
- [69] رسولی، محمدرضا، مرادی، مریم، ۱۳۹۱، عوامل موثر بر تولید محتوا در شبکه های اجتماعی، مجله کتابداری، آرشو و نسخه پژوهی، کتاب ماه علوم اجتماعی، آبان ۱۳۹۱، شماره ۵۶، صص ۵۷ تا ۶۶.
- [70] Katzer Catarina Detlef Fetchenhauer & Frank Belschak, "Cyberbullying: Who Are the Victims? A Comparison of Victimization in Internet Chatrooms and Victimization in School", Journal of Media Psychology, Vol. 21(1), Hogrefe & Huber Publishers, 2009.
- [71] تاجیک، محمدرضا، ۱۳۸۵، نظریه گفتمان و مطالعات اسلامی، فصلنامه علمی- پژوهشی دانشگاه باقرالعلوم، علوم سیاسی، پاییز ۱۳۸۵، شماره ۳۵، صص ۲۶۱ تا ۲۸۴.
- [72] مطهری، مرتضی، یادداشت های استاد، جلد ۱۳، صص ۲۱۲ و ص ۲۱۶.
- منظر قائم، مهدی، تارتار، عبدالعزیز، ۱۳۸۴، اینترنت، سرمایه ی اجتماعی و گروه های خاموش، فصلنامه انجمن ایرانی مطالعات فرهنگی و ارتباطات، شماره ۱، سال چهارم.
- [73] Kleiman Molly (2011) Faculty self-archiving attitudes and behavior at research universities, Retrieved from: <http://mollykleinman.com/wp.content/uploads/2012/02/Kleinman-self-archiving-literaturereview-web.pdf>.

- [74] کیامنش، علیرضا، ۱۳۷۹، سنجش صلاحیت هی پایه پنجم دبستان (ارزشیابی درون داد و برون داد) ، گزارش تحقیق، تهران: پژوهشکده تعلیم و تربیت.
- [75] وزیر، مزده، جهانی، شیدا، ۱۳۸۵، مهارت های شهروندی مورد نیاز دانش آموزان دبستان های شهرستان زلزله زده بم، فصلنامه نوآوری های آموزشی، سال پنجم، شماره ۱۷.
- [76] فتحی واجارگاه، کوروش، عارفی، محبوبه، اسفندیاری، توران، ۱۳۸۷، شناسایی و اولویت یابی مهارت های زندگی مورد نیاز بزرگسالان برای لحاظ کردن در برنامه درسی مدارس، فصلنامه تعلیم و تربیت، سال بیست و چهارم، شماره ۱.
- [77] عربی، حمیدرضا، ۱۳۸۲، تحلیل محتوای کتاب های دوره ابتدایی بر حسب سازه انگیزش، فصلنامه نوآوری های آموزشی، سال دوم، شماره ۵، صص ۵۰-۳۰.
- [78] فتحی واجارگاه، کوروش، ۱۳۸۶، اصول برنامه ریزی درسی، تهران: انتشارات ایران زمین.
- [79] Prior W (2006) Civics and citizenship education, www.Curriculum.Edu.au/cce/.
- [80] MehrMohamadi M (2002) Curriculum: point of view, the approach and perspective views, Mashhad: HOSTING, (In Persian).
- [81] Hubbard B (2010) University of south florida, Scholar commons@USF, [Http://www.scholar.usf.edu](http://www.scholar.usf.edu).
- [84] Chikeung Ch (2008) The effect of shared decision-making on the improvement in teacher's job development, <http://www.eric.ed.gov>.
- [85] Doganay A and Mediha S (2009) Hidden curriculum educational science: Theory & practice: 9(2): 925-940.
- [86] Redish E F (2009) The hidden curriculum. What we really want our student to learn? Sociology books, university of Maryland, college park MD. <http://www.sociologyindex.com>
- [87] Stephenson A M (2009) Skirmishes on the border: How children experienced, influenced and enacted the boundaries of curriculum in an early childhood education, <http://research.vum.ac.riz>.
- [88] Dixie G (2003) The importance of the physical environment. <http://books.google.com>.
- [89] Weber S (2009) Curriculum development: A political act. <http://www.k12curriculumdevelopment.com>
- [90] Ferriter B (2009) Cell phones are disrupting the learning environment <http://teacherleaders.typepad.com>
- Fizroy community.School. (2007). <http://www.fcs.vie.edu.au/artides.asp>.
- [91] خسرو شاهی، قدرت اله، جوادی حسین آبادی، حسین، ۱۳۹۵، تحلیل رابطه ی مولفه های هویت دینی و پیشگیری از جرم، پژوهش حقوق کیفری، فصلنامه علمی- پژوهشی، شماره ۱۷، صص ۹۱ تا ۱۲۵، زمستان ۱۳۹۵.
- [92] قادی، مجتبی، ۱۳۸۵، بررسی رابطه استفاده از اینترنت و هویت دینی کاربران، نشریه رسانه، سال هفدهم، شماره ۱.
- [93] فرمیهنی فراهانی، محسن، ۱۳۹۵، الگوی تربیتی شهروندی فضیلت گرای ارتباطی. پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی، مجله علمی- پژوهشی، شماره ۳۱، صص ۶۷ تا ۹۰، تابستان، ۱۳۹۵.
- [94] کیا، علی اصغر، داودی، عنایت، کرمی، ناهید، ۱۳۹۳، مطالعه ی میزان سواد رسانه ای و نقش آن در جامعه ی ایرانی: مطالعه ی موردی دانشجویان شهرستان محمود آباد، اولین کنفرانس بین المللی سواد رسانه ای در ایران.
- [95] شکرخدا، یونس، ۱۳۸۵، سواد رسانه ای یک مقاله عقیده ای، فصلنامه رسانه سال هفدهم، شماره ۴، شماره پیاپی ۶۸.
- [96] حق پرست، محمداسماعیل، دهقان شاد، حوریه، ۱۳۹۳، مطالعه ی مهارت های سواد رسانه ای کاربران شبکه های اجتماعی مجازی در ایران: مطالعه موردی کاربران اینستاگرام و فیسبوک، اولین کنفرانس بین المللی سواد رسانه ای.
- [97] جهانجونی، شاپور، ۱۳۹۲، ضرورت سواد رسانه ای در فضای مجازی، فصلنامه رسانه، شماره ۹۷.